

A LATIN PURIZMUS. KERESZTÉNY VAGY POGÁNY
HUMANIZMUS?

Ismeretes, hogy a humanista kultúra alapját képező latin nyelv művelésekor a humanisták elsősorban a romlottnak tartott középkori latint igyekeztek száműzni s helyette a romlatlan, tiszta latin nyelvhez visszatérni. A középkori tankönyvek, szótárak és nyelvtanok ellen meghirdetett harc jegyében a humanisták első nemzedéke a skolasztikus *artessekkel* szemben inkább az *auctoresre* hivatkozik, ezekből igyekszik újra felépíteni a latin nyelv új rendszerét, stilisztikáját.¹

Petrarca a szerzetesi latint megnyomorított, gyümölcsöt nem termő fának tekintette.² Két évszázaddal később Clement Marot már virágba borult fához hasonlíthatta az újat.³ Amíg azonban eddig jutottak, számos feladat várt még az új latin nyelv kertészeire. A középkori latin gátlástanul képzett, olykor nemzeti nyelvekből vett szavait, mondattani formáit, frazeológiai fordulatait mint vadhajtasokat kellett lemetszeniük. Ehhez a munkához olyan, klasszikus auktorokra támaszkodó, „anti-barbarus” kézikönyvekre volt szükség, melyek a tiszta latin nyelv forrásául szolgálhattak.

Ezeket a műveket túlnyomórészt a már Petrarca által is legkiválóbb prózaírónak minősített Cicero munkáiból állították össze. A sajátosan cicerói stílusjegyek — különösen a szókincs, a mondatperiódusok és ritmikus klauzulák — tudatosulásával idővel mindenki számára kötelező példa lett Cicero követése, aki stílusának elismerésére, ünneplésére vágyott. A legjobb stílusmintájává lett Cicero kanonizálásával együtt járt a ciceróniánus stíluseszmény megmerevedése is.

E stilisztikai diktatúrával egybekötött kultusz először az olaszoknál alakult ki, s ugyancsak közülük kerültek ki azok, akik föllázdak e kizárólagosság ellen.

Az Angelo Poliziano és Paolo Cortesi között folyó XV. század végi vita kezdetben csupán az imitálendő modell, vagy modellek kérdése körül zajlott. A szabad választás jogát hirdető Poliziano a ciceróniánus stílusból az életet, a hatást, s mindekelőtt a személyes bájt hiányolja. A ciceróniánusok fáradozását éppen ezért értelmetlen újrakérdésnek, őket magukat pedig Cicero majmának (*simiae Ciceronis*) tartja. Vitapartnere, Cortesi a Cicero írásmódjában megtestesülni látszó nyelvi harmónia mellett van. Kijelenti, hogy inkább akar Cicero majma lenni, mint egyszerre több szerzőt utánzó, különböző elemekből összeálló, szentségtelen összevisszaságot eredményező stílusban írni.⁴

1512/13-ban Giovanfrancesco Pico della Mirandola és Pietro Bembo, X. Leo pápa titkára és bíborosa között folytatódik a vita. Pico a szabad választáson alapuló

¹ Norden E.: *Der Stil der lateinischen Prosa im Mittelalter und im Humanismus*. Die antike Kunstprosa. Leipzig-Berlin. 1909. II. 739—744.

² Voigt, G.: *Die Wiederbelebung der klassischen Altertums I*. Berlin. 1893. 35.

³ Norden: i. m. 773.

⁴ *Prosatori latini del Quattrocento*. Ed. E. Garin. Milano—Napoli. 1952. 869—925.

személyes stílus védelmében lép fel, Bembo szélsőségesen purista, ciceróniánus álláspontot képvisel.⁵ S eljön az idő, amikor egy „Alpokon túli”, Erasmus is küzdő-térre lép.

Erasmus másképpen képzelte el a latin nyelv megújítását. A szélsőségesen purista ciceróniánus irányzat, mely válogatás nélkül hajította ki a középkori, szerzetesi latinnal együtt a már meggyökeresedett egyházi terminológiát is, erős ellenérzést keltett benne.⁶ Ezzel kapcsolatos gondolatait az 1528-ban megjelentetett *Dialogus cui titulus Ciceronianus sive de optimo dicendi genere*-ben foglalta össze.

A dialógus formában megírt munka alcímével Cicero *De optimo genere oratorum*-ához kapcsolódik, számos jel mutat az *Orator* s a *Brutus* írói katalógusának befolyásoló szerepére. Mindennek ellenére sem tekinthető Erasmus műve „cicerói” ihletettségűnek. Forma és téma tekintetében egyaránt Lukiánosz *Lexiphanese* volt rá erősebb hatással. Ahogy ott az atticizmus egyik fanatikus követője kigyógyul betegségéből, úgy törekszik a *Ciceronianus* Erasmus alakját rejtő Bulephorusa a mellé társuló Hypologusszal Nosoponust, a megrögzött ciceróniánust kigyógyítani szellemi betegségeiből.

Háromjuk beszélgetése során Nosoponus elmondja, hogy Cicéron kívül lehetőleg semmi mást nem olvas. Könyvtárából minden más könyvet kihordott és ládába zárt, nehogy bünt kövessen el. Minden ajtót Cicero festett képmásával díszített s meg nem válik az érmétől, melyre Cicero képét metsztették. Bulephorus közbeveti, hogy ő Cicerót még a kalendáriumba, az apostolok közé is felvette. Nosoponus beugrik és kijelenti: „Itt pusztuljak, ha ezek (ti. a ciceróniánusok) helyett inkább a szentek kórusában akarnék lenni!”⁷ Nosoponus minél ritkábban igyekszik latinul beszélni, nehogy egy véletlenül kicsúszott, nemicerói fordulattal beszennyezze nyelvét. Ha azonban mégis úgy adódik, hogy felkészületlenül kényszerül szólni, akkor utána hosszasan Cicerót olvas, hogy lemossa magáról a szennyet. A fanatizmusától elragadtatott Nosoponus így határozza meg az igazi Cicero-hívót: „Nem ciceróniánus az, akinek könyveiben akárcsak egy olyan szó akad, melyet nem tud kimutatni Cicero életművéből. Akár a hamis pénzt, elvetek mindent, hacsak egy szót is meglátok, melyen nincsenek meg Cicero vonásai, akit mint az ékesszólás fejedelmét egyesegyedül jogosítottak arra az égi istenek, hogy a római beszéd pénzerméjét verje.”⁸

Miután beszélgetőtársainak Nosoponus maga mutatta be az őt gyötrő betegséget, Bulephorus leveti a ciceróniánus álarcot és cáfolatba kezd. Rámutat, hogy teljesen korszerűtlen dolog kizárólag Cicero nyelvét és stílusát követni, mivel ez nem felel meg korunk tárgyainak, jelenségeinek. Cicero beszéde, nyelvhasználata csak a maga idejében volt pontos és helyénvaló. A Cicerót majmoló mai író teljesen eltávolodott az élettől, ennek híj megjelenítésére nincsenek alkalmas nyelvi eszközei. Nevetségessé válik akkor, amikor visszautasítja a keresztény társadalom intézményeinek stílusát arra hivatkozva, hogy az ott jelenlévő szókinccs nincsen benne Cicéronban.

⁵ *Le epistole «De imitatione» di Giovanfrancesco Pico della Mirandola e di Pietro Bembo. a cura di G. Santangelo. Firenze. 1954.*

⁶ A ciceróniánus nyelvi felfogásban újfajta pogányságot szimatoló gyanakvás már Erasmus előtt is látványos reakciót eredményezett. A Római Akadémia esztétikai felfogását és hatóerejét tévesen felmérő II. Pál pápa (1464—1471) az Akadémia képviselőinek az Angyalvár börtöneiben biztosított lehetőséget (1468.) arra, hogy az antik vizsgáztalás-irodalom hatását a gyakorlatban ellenőrizték. (Vö. Gregorovius, F.: *Geschichte der Stadt Rom.*, XIII. Darmstadt. 1963. 274 sqq.)

⁷ Erasmus, R.: *Dialogus cui titulus ciceronianus sive de optimo dicendi genere.* Hg. Th. Payr. Darmstadt. 1972. 14. A továbbiakban: *Erasmus (Payr).* Ismerteti Markis S.: *Rotterdam Erasmus.* Ford. Farkas János. Bp. 1976. 63—74.

⁸ *Erasmus (Payr).* 26.

Emiatt nem ejti ki a *Jesus Christus, verbum Dei, spiritus sanctus, evangelium, propheta, psalmus, episcopus*, stb. szavakat. A *pater Christi* helyett „Jupiter Optimus Maximus”, *filius* helyett „Apolló” vagy „Aesculapius”, a *virginum regina* helyett „Diana”, *ecclesia* helyett, *sacra contio*, stb. kifejezéseket használ.⁹

Erasmus rámutat, hogy e látszólag formai jegyek mögött valami egészen más, idegen jelenség bújik meg, a cicerónianizmus rejtett rugója az új pogányság: „Pogányság ez, hidd nekem el, pogányság, Nosoponusom, ami ezeket fülünknek és lelkünknek tanácsolja. Csupán nevünk szerint vagyunk keresztények. (...) Fennen hirdetjük Jézust, de szívünk mélyén Jupiter Optimus Maximust és Romulust melengtjük.”¹⁰ Ezért kerüljük mindenképpen, hogy a Szentírást idézzük, ezért fuldoklunk a lelkese-déstől, ha antik bálványarcra, vagy akár csak a töredékére bukkanunk, Krisztus és a szentek ábrázátán pedig egykedvűen siklik át tekintetünk.”

Egyébként éppen azok értik félre Cicerót, akik a lehangosabban kiabálják nevét, mert „nem beszél az cicerónianusként, aki keresztényként, keresztényeknél, keresztény témáról úgy beszél, ahogyan egykoron a pogány Cicero beszélt a pogányoknál világi dolgokról.”¹¹ Cicero maga is keresztényként beszélne a keresztények előtt, ha élne és az Atyaisten (Dei patris) nevét éppoly választékosnak tartaná, mint Jupiterét (Iovis O. M.).¹²

Erasmus szándéka akkor válik kétségtelenné, amikor mindennek kiküszöbölésére lényegében az egyházi és világi irodalom határvonalainak tiszteletben tartását, a keresztény dolgok tisztaságának megőrzését javasolja: „De nem is tudom, hogy a két jelenség közül melyiket is kell inkább megróni. Azt, amikor valaki keresztényként világi dolgokat tárgyal szentségtelen módon s eközben eltitkolja a maga keresztény mivoltát, vagy ha keresztény témát pogány módon tárgyal.”¹³

A *Ciceronianus* szerzője nem rejti véka alá, hogy kiknek kapcsán jutott mindez eszébe. Műve végén hosszasan sorolja és értékeli az antik, a középkori és a reneszánsz írók stílusát.

Az Európa szinte valamennyi jelentősebb íróját érintő, de főként az olaszokat kipellengérező mű túlnyomórészt negatív visszhangot keltett.¹⁴ A visszhang hatása magyarországi írók munkáiban is megfigyelhető. Mielőtt azonban erre térnénk, nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy Erasmus *Ciceronianusa* egy magyarországi íróról, Piso Jakabról is megemlékezik.

Piso reményteljes, de sok akadály miatt végülis félbeszakadt írói tevékenységéről írja, miután Caspar Ursinus Velius, I. Ferdinánd és II. Miksa udvari történetírójának stílusáról ejtett néhány szót: „BULEPHORUS: (...) Huius (sc. Ursini Velii commemoratio nos deduxit in Pannoniam, nam illic nunc agit, ubi neminem novi praeter Iacobum Pisonem studiosum eloquentiae Tullianae candidatum, sed primum

⁹ I. m. 152, 154.

¹⁰ I. m. 170.

¹¹ I. m. 162—164. Rüegg úgy látja, hogy Erasmus magát Cicerót igyekszik megvédeni epigonjai ellen. (Vö. Rüegg, W.: *Cicero und der Humanismus. Formale Untersuchungen über Petrarca und Erasmus*. Zürich, 1946. 106.)

¹² *Erasmus (Payr)*. 164.

¹³ „Atque haud scio, utrum sit magis reprehendendum, si Christianus profana tractet profane Christianum se esse dissimulans, an si materias Christianas tractet paganice.” (*Erasmus (Payr)* 320.)

¹⁴ Lásd ehhez Telle, E. V.: *L'erasmianus sive ciceronianus. D'Etienne Dolet (1535)*. Genève, 1974. 439—462; Payr i. m. Einleitung II—LII.; Asensio, A.: *Ciceronianos contra Erasmistas en España. Dos momentos (1528—1560)*. Revue de littérature comparée, 1978. Avril-Décembre 135—154.; Otwinowska, B.: *Cyceronianizm polski. In Literatura staropolska i jej związki europejskie*. Wrocław—Warszawa-etc. 1973. 99—129., Cytowska, M.: *Torunskie echa antyerasmianskiej kampanii Meander 21 (1966) nr. 9.*

aula, deinde calamitas, nuper etiam mors hominem nobis abripuit. NOSOPONUS: Audivi et dolui.”¹⁵

Az Erasmusszal élénk levelezést folytató Piso¹⁶ nem érdemtelenül kapta levelezőtársától ezt a megtisztelő értékelést. Nem csupán arról van itt szó, hogy Erasmus a nemrég elhunyt barát emléke előtt tisztelni akart, hanem arról is, hogy Piso már hat évvel korábban tanuságot tett barátja előtt a maga helyes, Erasmus keresztény szempontjainak eleget tevő stílusfelfogásáról. 1522. júniusában kelt s Erasmushoz intézett levelében Piso élesen elválasztja Erasmus és a többi szerző stílusát. Erasmust tökéletes íróként ünnepli, ezzel szemben a többieket elmarasztalja: „...őrszellemem mindig azt súgta nekem, hogy akárhány magyarzó — vagy inkább álomfejtőt és béljóst mondjak? — kétségkívül több cícomát aggat Krisztus evangéliumára, semmint a magában is oly tündökletes valóság megkövetelné.”¹⁷ Piso ugyanazt a keresztény humanizmust képviseli, mint barátja, Erasmus. Gúnyosan utal a „pártütő és szörszálhasogató” írók pogánysággal határos nyelvi purizmusára, akik az egyházi terminológiának szerves részévé lett, de görög eredetű „magyarzó” (interpres) szó helyett inkább a számukra egyedül „tisztá”, vagyis pogány római „álomfejtő” (coniecto) és „béljós” (ariolus)^{18a} szavakat használnák. Hogy Magyarországon is akadtak olyanok, akik a ciceróniánus ideál érdekében eleve kizárták nyelvhasználatukból a nemklasszikus fogalmakat, arra Magyi Sebestyén néhány évvel korábban készült Janus Pannonius kiadásának előszava a bizonyosság.¹⁹ A Szathmári György pécsi püspökhöz és kancellárhoz intézett ajánlásból nemcsak az derül ki, hogy szerzője Cicerót tekinti a legkiválóbb római auktornak, hanem az is, hogy írója követi a „tisztá” latin nyelv frazeológiáját. A ciceróniánizmus és a latin nyelv híres szószólója, a bolognai Romolo Amaseo magyar tanítványa²⁰ felkiáltásaival pogány isteneket és istennőket idéz: „mehercle”,²¹ „Dii immortales”, „Dii Deaque”.²² A Janus Pannonius panegyricusait 1513-ban kiadó Magyi barátai között említi Besztercei Pál, Brodarics István, Vértesi Bálint, Hagymási Bálint és Fehérvári Fülöp nevét.²⁵ Valamennyien itáliai egyetemek hallgatói.

Talán épp előttük, vagy a hozzájuk hasonlók előtt mentegetődzik Verbőczy István négy évvel később, a *Tripartium* utószavában amiatt, hogy művében több olyan szót használt, „melyek inkább Magyarországon, mint Latiumban jöttek szokásba.”²⁴ Az irodalmi szempontból barbár, magyar jogi latinság szókinccsét használni kényszerülő Verbőczy így folytatja védekezését: „Ezt csupán azok miatt kívánom elmondani, akik minden egyebet silánynak tartanak, akit akár Cicero, akár más valamely író egyszer-másszor nem használt.”²⁵

¹⁵ Erasmus (Payr) 286.

¹⁶ Kettejük barátságának történetét részletesen feldolgozta ugyan Trencsényi-Waldapfel Imre *Erasmus és magyar barátai*. Humanizmus és nemzeti irodalom. Bp. 1966. 67—69 et passim), nem tud azonban a *Ciceronianus* Pisót érintő sorairól.

¹⁷ Piso Jakab levele Erasmushoz. Ford. Szepessy T. *Magyar humanisták levelei XV—XVI. század*. Szerk. V. Kovács S. Bp. 1971. 452. A továbbiakban: *Magyar humanisták levelei*

¹⁸ Uo.

^{18a} Vö. Ciceró: *De natura deorum* I, 55.

¹⁹ Magyi Sebestyén Szatmári Györgyhöz, Ford. Kapitánffy I. *Magyar humanisták levelei*. 458—460.

²⁰ Amaseóhoz lásd Révész M.: *Romulus Amasaeus. Egy bolognai humanista magyar összeköttetési a XVI. század elején*. Szeged. 1933.

²¹ A kifejezés elmaradt a levél 19. jegyzetben említett fordításából.

²² Ioannes Pannonius: *Sylva pranegyrica*. Ed. Sebastianus Magius Pannonius. Bononiae. 1513. RMK II. 182. Előszó.

²³ Uo.

²⁴ Verbőczy I.: *Tripartium opus*. Viennae, 1517. RMK III. 214. Utószó., *Verbőczy István Hármaskönyve*. Ford. Kolosvári S. és Óvári K., Bp., 1894. 230.

²⁵ Uo.

A mohácsi vész bekövetkeztével, Piso halálával sem szűnt meg Magyarországon Erasmus irodalomelméleti művei iránt az érdeklődés. 1530. októberében az özvegy magyar királynénak, Máriának udvari papja, a humanista műveltségű Henckel János arról ír a Mesternek, hogy más műveivel együtt izgatottan várja egyházi szónoklattanát (a majd 1535-ben megjelenő *Ecclesiastest*).²⁶ Az érdeklődés magyarázatához annyit, hogy a másik magyar erasmista, Kassai Antoninus János még 1526. januárjában arra bízta Erasmust, akinek egy időben magánorvosa volt, hogy ajánlja a tervbe vett *Ecclesiastest* Henckelnek. Ez ugyanis „bármiről prédikál, bármire inti a népet, szavaiból erasmuszi gondolatok áradnak,” éppen ezért „senki emberfiának több joggal nem ajánlhatná” Erasmus a művet.²⁷

Természetesen nemcsak a *Ciceronianus*, hanem az általa keltett vihar hullámai is elértek Magyarországra. 1532. februárjában maga Erasmus tudósította Oláh Miklóst²⁸ az egyik ellene írott mű megjelenéséről, melynek szerzője Julius Caesar Scaliger (1484—1558) — a „nagy” Scaliger apja — volt: „...egy újabb könyvecske jelent meg Párizsban.²⁹ Julius Caesar Scaliger nevével volt hamisan jegyezve; az egész elejétől végéig annyira hemzseg a szemenszedett hazugságoktól és a veszekedett gyalázkodástól, hogy maga a megtestesült hazudozás sem hazudhat orcátlanabban, s maguk a fúriák sem vicsooroghatnak vesztebbül”.³⁰ Erasmus kétségbeesett védekezését, vagy ha úgy tetszik merevségét is jelzi, hogy az ellene támadó cicerónianusokat egyenesen az ördög szószólóinak tartja: „...nec dubium est, quin haec organa moveat satanas, qui mallet omnes esse Ciceronianos quam Christianos”.³¹

Erasmus Oláhnak írott levele mindenesetre emellett tanúskodik, hogy a skolasztikus vallásosság, a pogány humanizmus és a lutheri tanítások ellen egyaránt harcoló tudós a magyarországi értelmiség körében az őt ért leghevesebb támadások idején is támogatásra, barátokra, sőt hódolókra talál.

Trencsényi-Waldapfel Imre tanulmánya — főként a század 30-as éveiből — tucatjával sorolja a magyarországi erasmistákat. Az 1541-ben Erasmus dicséretét zengő Brenner Márton³² személye ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy akad még tennivaló a magyarországi Erasmus-recepció kutatói számára. Mi a magunk részéről ezúttal két — témánk szempontjából különösen fontos — íróval szeretnénk gazdagítani a Trencsényi-Waldapfel által bemutatott írók sorsát.

Verancsics Antal „megkísértése”

„Verancsics Antalt csak erős fenntartással sorolhatjuk erasmistáink közé” — olvashatjuk az 1526-os összeomlásig Padovában tanuló, dalmát származású humanistáról Trencsényi-Waldapfel tanulmányának egyik lábjegyzetében.³³ Megemlíti ugyan, hogy Verancsics „természetesen ismeri Erasmus munkáit s az *Adagiát*

²⁶ *Magyar humanisták levelei*. 538.

²⁷ *I. m.* 519.

²⁸ Oláh és Erasmus kapcsolatához Trencsényi-Waldapfel: *i. m.* 123—126.

²⁹ Scaliger, J. C.: *Adversus Desiderium Erasmum Orationes duae, Eloquentiae Romanae vindices*. Parisiis. 1531.

³⁰ Erasmus Oláh Miklósnak. Ford. Hegyi György. *Magyar Humanisták levelei*. 641.

³¹ Erasmus Melancthonnak 1536. júniusában írt leveléből idézi Payr *i. m.* 184. jegyzet.

³² Trencsényi-Waldapfel nem említi erasmistái közt. Erasmusról adott jellemzését lásd: Brenner Márton ajánlólevele Gerendi Miklós erdélyi püspöknek. Brandolini, L.: *De humanae vitae conditione*. Viennae. 1541. RMK III. 331a A 4^b.

³³ Trencsényi-Waldapfel *i. m.* 383,

például idézi is egyik levelében³⁴, mégis engedi, hogy félrevezesse egy rosszul összeállított névmutató.

Márpedig Verancsics személye³⁵ azért is figyelemre méltó, mert a Verancsics-család sebenicói levéltárában a múlt században még látták azt a levelet, melyet maga Erasmus írt Verancsics Antalhoz.³⁶ A fiatal korában olasz szonett és madrigál írásával is foglalkozó Verancsics hatalmas lelkesedéssel nyilatkozik Velencéről³⁷; az olasz nyelv és az itáliai kultúra csodálata azonban nem akadályozta meg őt abban, hogy magáévá tegye az egyesek szerint³⁸ magát Itáliát támadó Erasmus *Ciceronianus*ának eszmei-stilisztikai tanításait.

Levelezésében fennmaradt egy levél, melyet 1558. november 1-én, Bécsből írt barátjának, Andreas Rapiciusnak. A jogtudós és császári tanácsos címet viselő bécsi humanista maga is verselgetett³⁹ és úgy látszik mélyebben is érdeklődött az irodalom műhelytitkai iránt, mert Verancsicsot egy olasz humanista, Aonio Paleario (1504—1570) levélgyűjteményének bírálatára kérte fel.

Verancsics részletes elemzést készített az episztolákról.⁴⁰ Megállapította, hogy Paleario a leghíresebb és legműveltebb kortársak között foglalhat helyet levélírói művészetével, joggal nevezte őt Andrea Alciati „a régi ékesszólás megújítójának” (*veteris eloquentiae reparatorem*). „Jacopo Sadoletto... ez a kiválóan képzett és nagy bíboros azt mondta, hogy nem lehet bűn elkövetése nélkül elsiklani érdemei fölött, és hogy akik nem ismerik ezeket, tudatlanok, akik ellenben gáncoskodással próbálják eltitkolni, azok gonoszok.”⁴¹

A maga és mások elismerő véleményének ismertetése után Verancsics hangot ad fenntartásának is:⁴² „Egy dolog nem tetszett benne. Jobban szerettem volna, ha felkiáltásait nem a *halhatatlan istenekhez*, hanem a *halhatatlan Istenhez* intézte volna, s bár Bembót, Gioviót is a század több más íróját is ismerte, utánozta, e tekintetben

³⁴ *Uo.*

³⁵ Életrajzához lásd Sörös P.: *Verancsics Antal élete*. Bp. 1898.

³⁶ Szalay L.: *Verböczi István és Verancsics Antal*. BpSz. 1857. 169.

³⁷ „Orbis fere universi emporium, theatrum, domicilium sunt Venetiae. Commemoro magnitudinem, pulchritudinem, aedificia, instituta, politiam, omnium artium studia, et id genus sexcenta, quibus habetur celeberrima.” (*Verancsics Antal levele Jacobus Stradának 1558. december 8.-án*. Verancsics A. összes munkái. Kiad. Szalay L. 7. Pest. 1865. 283.) Ez a Velence-eszmény szólal meg az Itáliához nagyobb hűséget tanúsító Zsámboky János két évvel későbbi művében is: „Quid Veneta Republica clarius, quid diuturnius, et in omni varietate casuum admirabilius, quid plerisque aliis?” (Zsámboky J.: *De imitatione ciceroniana*. Parisiis. 1561. RMK III. 487. 8^a. A továbbiakban: *De imitatione*.) Annak államelméleti vonatkozásaihoz lásd Zsámboky János (*Sambucus*) nyelv- és történelemszemlélete II. című tanulmányunkat. Itk. (Megjelenőben.)

³⁸ Például Corsi, P.: *Defensio pro Italia in Erasmum Roterodamum*. Romae, 1535.

³⁹ Rapicius *Epitaphium*: Schrantz, W.: *Concio funebris*. Viennae. 1561. RMK III. 485a D ii^j^b. Személyéről az *Allgemeine Deutsche Biographie* nem ad felvilágosítást.

⁴⁰ *Verancsics A. levele A. Rapiciushoz*. V. A. összes munkái. Kiad. Szalay L., 7. köt. Pest. 1865. 253—256. E levélről készített fordításunkat lásd Csetri L.—Tarnai A.: *Kritikánk évszázadai* című kötetében. Bp. 1980. (Megjelenőben.)

⁴¹ Verancsics: *i. m.* 255.

⁴² „Unum in eo mihi non placuit; voluissem, ut exclamationes suas ad immortalem Deum direxisset non ad immortales, quamquam et Bembum, et Jovium, et plerosque alios seculi huius habuerit scriptores, quos imitaretur, parum illos quoque hac parte laudandos. Quodsi leve quippiam, et ad theologorum cautiones pertinere dixeris, non ad oratorum, neque eorum, qui stylo student luculentiori: alterum tibi assentior, alterum sane concedo. Nam quum a professione nostra christiana prorsus est alienum, ioco etiam vocem hanc ex ore hominis nostri audire: Dii immortales: tantum sane abest, ut id commodi gratia faciamus orationi nostrae consulentes, dum eam pleniores vocum sono amplificantes, graviorem reddere contendimus; quasi vero nec romanus nitor, nec oratoria gravitas admitteret Deum immortalem, idque vocis non ab imo pectore, neque bucca pleniore vel affari, vel exclamare possemus.” (Verancsics: *i. m.* 255—256.)

azonban éppen ők érdemelnek legkevésbé dicséretet. Ha erre most azt mondod, hogy jelentéktelen és olyan dolog ez, ami nem a szónokok, hanem a teológusok elővigyázatosságához tartozik, s nem azoknak kell erre ügyelni, akik fényesebb stílusra törek-szenek, akkor az elsőben egyetérték veled, de a másodikban nem. Keresztény vallá-sunkkal ugyanis szöges ellentétben áll, sőt egyenesen csúfolódásként hangzik embe-rünk szájából ez a hang: „ó halhatatlan istenek”, kik szoborba, kőbe, aranyba és ezüst érmékre vésvé démonok, ez emberiség megtévesztői voltak. Bizony túllövünk a célon, ha szónoklatunk sikere érdekében így írunk, midőn azt a nagyobb gazdagság kedvéért bővíteni igyekezve a szavak hangzásával törekszünk méltóságteljesebbé tenni, mintha se a latin ékesszólással, se a szónoki fennköltséggel nem férne össze a *halhatatlan Isten* és mintha e szó kimondásakor vagy felkiáltásakor nem lehetne párosítani az érzelmi mélységet a díszesebb nyelvezettel.”

A bemutatott levélrészlet talán már önmagában is elég meggyőző ahhoz, hogy a humanista egri püspöknek az erasmista jelzőt is kölcsönözzük. De hogy kétely se maradjon bennünk a keresztény humanista magatartás felől, vegyük közelebről szemügyre, mit és kiben is kifogásol Verancsics!

A *Ciceronianust* ismertette rámutattunk; egész sor pogány kifejezést kárhoztat a ciceróniánus „szekta” tagjainál. A ciceróniánizmusban új, lelki leprát⁴³ látó Eras-mus a keresztény tartalom rovására váló stilisztikai tévelygés csaknem összes tünetét Longoliusban (Christophe de Longueil, 1488—1522) véli felfedezni. A Párizsban és Valenciában képzett belga humanista 1511-ben Rómába, a ciceróniánusok Szent Földjére zarándokolt, hogy itt valósíthassa meg irodalmi terveit. A Bembo és Sado-letto (1474—1547) ciceróniánus eszményéért lelkesedő Longueilt a latin nyelv művelése terén szerzett érdemeiért 1519-ben ünnepélyes külsőségek között, X. Leo személyes jelenlétében római polgárrá is fogadták a Capitoliumon.⁴⁴ Erasmusnak az ekkorra már halott Longueilt érintő bírálata még élő és nagy befolyású tanárait, Bombót és Sadoletót is pellengérré állítja. Amikor ugyanis arról a neveléses ciceróniánus gyakorlatról ír, hogy egyesek *excommunicatio* helyett ‚proscriptio’-t, *excommunicare* helyett a ‚diris devovere’ vagy az ‚aqua et igni interdicere’ kifejezéseket használják,⁴⁵ akkor a kortársak nagyon is jól értették, hogy Erasmus ezzel Bembo-ra céloz.

„Durch Bembo ist die Paganisierung des christlichen Lateins vollzogen” — írja Zielinski,⁴⁶ akinek megállapítását Bembo írásai tökéletesen alá is támasztják. A kez-detben X. Leo titkáraként tevékenykedő Bembo kezétől származnak azok a hivata-los, egyházi dokumentumokban, pápai brevékben is fellelhető „pogány” fordulatok, melyekkel az egyházi terminusokat helyettesítette. Nála találjuk az *excommunicare* helyett a ‚dis manibus devovere’ kifejezést, ő az, aki Krisztust ‚heros’, Máriát ‚dea’ szóval jelöli.⁴⁷

Verancsics tehát igenis erasmista módon bírálja Bembo és Sadoletto, illetve Paleario stílusának pogány vonásait. Az a megjegyzése is helytáll, mellyel Paleario és Bemboék szoros kapcsolatára utal. Egy későbbi híradás beszámol arról, hogy Paleario valóban nagy megbecsülésnek örvendett a Római Akadémia tagjai — Bembo, Sadoletto, Lampridio, Flaminio, Alciati stb. — körében.⁴⁸ Ugyanez a híradás arról is

⁴³ „novum hoc leprae genus” Erasmus (Payr). 2.

⁴⁴ Erasmus erről szóló gúnyos tudósítása: Erasmus (Payr) 198 sqq.

⁴⁵ I. m. 152.

⁴⁶ Zielinski, Th.: *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*. Leipzig—Berlin. 1908. 227.

⁴⁷ Sabbadini, R.: *Storia del Ciceronianismo*. Torino. 1885. 52. 121. jegyzet.

⁴⁸ „...summo in honore fuit Palearius apud viros aetatis istius principes, Petrum Bembum, Jacobum Sadoletum, Franciscum Sforatum, ...Benedictum Jampridium, Franciscum Flaminium, Andream Alciatum...” (Paleario, A.: *Opera*. Ed. H. Wetsthemius. Amstelodami. 1696. Praefatio.)

szól, hogy a Sienában lakó humanista írásművészetének, vagyis annak, hogy „szent dolgokat tiszta és latinos stílusban merészelt tárgyalni”,⁴⁹ nem kis szerepe volt abban, hogy magára haragította a fejét követelő teológusokat.

Verancsics kritikája, figyelmeztetése tehát a kor egyik neuralgikus stilisztikai kérdésére hívta fel barátai és az ekkor még élő Paleario figyelmét. Éppen ezért joggal feltételezhetjük: ez a kifogás szolgálhatott számára alapot ahhoz, hogy ha tapintatosan is, de mégiscsak visszautasítsa a kísértést, amit esetleg az ördögi vonásokat is mutató levélgyűjtemény bécsi kinyomtatásának gondolata jelenthett.

A tiszta latinság apologetikája

Amennyire nem láttuk indokoltnak Verancsics Antal esetében az Erasmus-pártiságot érintő kételyt, annyira hajlanánk elfogadni ugyanezt, ha a kérdést pártfogoltja és barátja, Zsámboky János *De imitatione ciceroniana* című munkájára hivatkozva vetette volna fel valaki. Zsámboky nagyjából ahhoz a ciceróniánus irányzathoz tartozik, melynek képviselői továbbra is erősen kötődnek a Cicero személyében és életművében megtestesülő humanitás-eszményhez, jóllehet már ők sem értelmezik olyan mereven a stilisztikai purizmust, mint a század eleji ciceróniánusok.

Az imitáció elméleti kérdéseit boncolgató Zsámboky mindenekelőtt kora legnagyobb férfainak utánzásra szolgáló mintái között említi Sadoletto és Longueil teológiai tárgyú írásait, bár azt is hozzáteszi, hogy nem mindenki elégedett velük.⁵⁰ Ez az utóbbi kitétel a *puritas* problémájára vonatkozik. A két híres latinista ugyanis „Romane”, tiszta latin, azaz Erasmus által kifogásolt, pogány stílusban írt. A vitás kérdés tüzetesebb kifejtésére fel is kéri őt a dialógus másik szereplője.

Válaszát⁵¹ Zsámboky azzal kezdi, hogy nem szabad bármit meggondolatlanul alkalmazni stílusunkban, mert Longueil és Sadoletto is az e téren elkövetett hibák miatt nem talált osztatlan elismerésre a szakértők körében. Túlzás volt ugyanis az *apostol*, *abbas*, *cardinal* és más szavaktól megvonni a hitelt és kizárni a gyakorlatból, amikor pedig Cicero maga is számos idegen kifejezést használt olyan fogalmak esetében, melyek jelölésére nem akadt megfelelő latin szó. Ilyen terminusként említi a *psephisma*,⁵² *δισσογία*,⁵³ *pullarius*⁵⁴, *tripudium solistimum*⁵⁵ szavakat.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Zsámboky szakít a puritas törvényeivel. Csupán a szélsőségek ellen emelt kifogások jogosságát ismeri el! Rögtön ezek után ugyanis leszögezi, hogy a fentiek ellenére sem használ „új és barbár” szavakat a „régie és tiszta” kifejezések helyett. Különösen akkor nem, ha ezek — tudniillik a tiszta szavak — ugyanazt vagy hasonlót jelentenek. Zsámboky semmi különös veszélyt

⁴⁹ „...accendebat odium quod Aonius ausus esset res sacras tractare stylo puro ac Latino...” (i. m.) Palearióhoz lásd még Cosenza, M. E.: *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy 1300—1800*. Boston, Mass. 1962. 2547.; Eikermann, P.: *Dissertation de Aonii Palearii latininitatis candoris et martyrii fama prae-cellentissima*. Uppsala, 1963.

⁵⁰ „Extant maximorum nostrae aetatis virorum imitandi exempla non incommoda: Sadoletus theologiam Romanè scripsit, Longolius item, etsi non omnibus satisfaciunt.” (*De imitatione*¹ 45^a.) A mű üttörő ismertetésében Sadoletto „Római teológia”-járól esik szó. A „Romane” azonban a *puritas sermonisra* vonatkozó adverbium, éppen ezért nem csoda, ha a cikkíró számára Sadoletto „ilyen című műve nem ismeretes, bár több teológiai munkát írt.” (Vásárhelyi J.: *Két XVI. századi magyar ciceróniánus*. ItK 1978. 3. 283. 36. jegyz.)

⁵¹ *De imitatione*¹ 45^a—46^a.

⁵² Cicero: *Pro Flacco*. 15, 17, 75.

⁵³ „difficultas urinae quaedam levior” (Cicero: *Epistolae* 10, 10,3.)

⁵⁴ Cicero: *De divinatione*. 2,72.; *Epistolae* 10, 12,3.

⁵⁵ Uő.: *De divinatione*. 2, 72.

nem lát abban, ha valaki az antik római irodalmi nyelvben gyakori indulatszó, a ‚mehercule‘ mintájára ‚mechriste‘ alakot formál, vagy ha a *deus det* helyett, *dii facerent*-et mond. Állásfoglalását azzal indokolja, hogy míg az általa ajánlott szókapcsolat „illőn” (*apte*), a latin nyelv természetének megfelelően szerkesztett, addig a *deus det* a héber nyelv szellemét (*more hebreorum*) tükrözi, barbarizmus, idegen-szerűség. Ezt követően egész sor cicerónianus modorban purifikált egyházi kifejezést hoz fel. Visszaállít jogaiba néhány, Erasmus által korábban elítélt kifejezést is. Ilyen a ‚*sacra civitas*‘ (= *ecclesia*) és ‚*Christus interpres*‘ (= *Christus verbum*). E terminusokkal természetesen arra mutat rá, hogy a vallásos, egyházi téma önmagában még nem adhat felmentést a nyelvi tisztaság megőrzésének törvénye alól.

Válaszának végén így összegzi mondandóját: „Tehát nemcsak a műveletlenek vélekedésének, hanem a vájtfulúek és az utókor izlésének is eleget kell tenni: ám ha ezt ők (ti. a purizmus ellenségei) nem értik meg, vagy támadni látszanak, akkor hát törődjenek a maguk dolgaival, de tartsák magukat távol az isteni tiszteletet kiérdemelt tisztáktól is!”⁵⁶

Zsámboky fenti sorai rávilágítanak, hogy míg Verancsics az egyházi, Zsámboky a humanista irodalom stílusának tisztaságát védelmezi. Verancsics elítéli Paleario stílusának pogányságát, Zsámboky költeménnyel köszönti az olasz humanistát.⁵⁷ Verancsics útja a bíborosi székhez visz, Palearióé a máglyához (1570). Az első alkalmazkodik a Tridentinum hatására megváltozó légkörhöz, a második végsőig kitart humanista eszményei mellett.

Az ötvenes-hatvanas években ugyan korai lenne még éles ideológiai polarizálódásról beszélni, tény azonban, hogy a későbbi évtizedek az Erasmus tanítását aprópénzre váltó, „kemény vonal” jegyében telnek el és még a stílus pogányságát is komolyan veszik. A változások szele azonban már ekkor is érződik.

Már Zsámboky sem elsősorban Erasmus, hanem inkább a vallási szempontokat elvakultan számonkérő „műveletlenek” ellen vitázik. Miután ismételten hitet tett Bembo, Manuzio⁵⁸ és Sadoletto stílusa mellett, Erasmus személyével kapcsolatban elmondja; nem kétséges, hogy másképpen vélekedett és sok író is felülmúlt volna, ha nem kötik le őt annyira a kereszténység gondjai. Erasmusnak egyébként sem annyira az volt a célja, hogy másokat eltántorítson a cicerónianus stílustól, hanem inkább az, hogy „a levert és lábbal taposott filozófiai és teológiai tanulmányok és a roskadozó egyház” megsegítésére ösztönözzön.⁵⁹ Nem sokkal később viszont — mint látni fogjuk — Zsámboky már kifejezetten tapasztalta, hogy Erasmus stilisztikai attitűdje is számos követőre talált s hogy a bekövetkező fejlemények veszélyeztetik a Ciceróban megtestesülő klasszikus reneszánsz stílus eszményét is. S ha valahol, hát akkor ezen a ponton igazán találónak érezhetjük Barbara Otwinowskának a cicerónianus vitákról adott értékelését, mely szerint „ezek a korareneszánsz klasszicizmus és a művészet egészében fellépő, egyre inkább érvényre jutó manierizmus közötti konfliktus első jelei.”⁶⁰

⁵⁶ „Eruditis igitur auribus, et posterorum quoque opinioni non tantum barbarorum iudicio, inserviendum est: quod si hi non intelligent, aut offendi videntur: abstineant a puris, et in honorem divinum adductis sua conerant.” (*De imitatione*¹ 46^a.)

⁵⁷ Zsámboky J.: *Emblemata*. Antverpiae, 1564. RMK III. 526. 221—222.

⁵⁸ Nem dönthető el, hogy Aldóról avagy Paolóról van-e itt szó. Mindketten híres latinisták voltak.

⁵⁹ *De imitatione*¹ 47^a.

⁶⁰ Otwinowska: *i. m.* 103.

Étienne Dolet, a *Ciceronianus* heves támadója már 1535-ben elemzi a helyes írásmódot és az elvetendőnek tartott erasmus-i stílust: „Quibus placet uerborum puritas et splendor, quibus displicet sordidum et inquinatum loquendi genus, quibus elegans uerborum delectus, quibus apta et quasi rotunda constructione erecta, quibus non soluta aut diffluens, sed suis numeris astricta, grata est oratio, laudem facile adipiscuntur: reliqua passim scriptitantium colluuiis, nullo est neque numero neque nomine. Atque si a nobis latine pureque scribentibus, fructus quicquam percipi certe possit, hoc erit fortasse, ut deteriora sequentem iuuentutem, et ad corruptiora propensam, exemplo nostro ad antiquorum imitationem inuitemus, antiquorum lectioni inhaerentes. Quid igitur de illo iudicemus, qui antiquos neglexit, et prouerbialem inconditamque loquendi formam est sequutus?”⁶¹

Dolet tehát 3 fő kifogást emel Erasmus stílusa ellen.

- 1) Nem felel meg a puritas követelményének.
- 2) Mondatszerkezetei nem illően lekerekítettek és magasztosak.
- 3) Nem elégitik ki a ritmikus próza feltételeit.

Mindezt „közmondásszerű és szabálytalan nyelvi forma”⁶² ként tűzi tollhegyre. A jellemzés megfogalmazója minden elfogultsága ellenére is helyesen emeli ki Erasmus írásmódjának Cicero stílusától való eltérését. Erasmus — mint már említettük — nem is Cicerót, hanem a későantik Lukiánosz modorát követi. „Erasmus... Lucianum omnibus ridendis et pungendis impie aemuletur...” — írja erről Dolet.⁶³ Ugyanezt a stilisztikai példaképet Erasmus fegyverével, valláserkölcsei megfontolások alapján igyekszik lejártni: „Sententiarum Lauram...unde nisi a Luciano assumpsit, autore omnium maxime dicaci et conuitioso, religionis experti, dei ignaro, et omnia tum sacra, tum profana ridendo proiecto.”⁶⁴

Doletnál meg kell említenünk, hogy útja végül oda vezetett, ahová később Palearióé.⁶⁵ Máglyahalálának is része lehetett abban, hogy a Lukiánoszt gúnyolódással, gyalázkodással, vallástalansággal, istentelenséggel vádoló ktirika mégsem lett elég hatásos ahhoz, hogy elrettentse az írókat e stílus követésétől.

1558. február 1-én kelt levelében ugyanis a következőket írja Verancsics egy közelebbről nem ismert, Dániel nevű festőnek Sárvárra: „Ad clarissimum herum nostrum libens scripsissem aliquid somniorum Lucianice...verum quoniam nunc vita mea vigilia est, nihil omnino somnio...”⁶⁶

S ugyancsak Verancsics az, aki az erasmus-i proverbiumok alkalmazásától sem riad vissza. 1550. január 17-én írott levelében a már említett festő verseiről mond bírálatot. Megjegyzi, hogy bár több metrikai hibát is talál bennük, ez azonban ne kedvetlenítse el a költészettel is próbálkozó Dánielt, mert „nincs oly vetés, melyben ne találni konkolyt.”⁶⁷ Majd arra bátorítja Dánielt, hogy ne féljen a kedvezőtlen véleményektől. Felette helytelen lenne ugyanis, ha a „varga, ne tovább a sarunál” — köz-

⁶¹ Dolet, E.: *De imitatione ciceroniana*. Lugduni. 1535. Ed. Telle, E. V., Genève, 1974. 42.

⁶² A „proverbialis inconditaque loquendi forma”, másutt „proverbiale...loquendi genus” világos utalás Erasmus *Adagiáinak* összeállítója stílusában betöltött szerepére. (Dolet *i.m.* 42. 62.)

⁶³ *I.m.* 40.

⁶⁴ *I.m.* 89—90.

⁶⁵ Az eretnek írárok terjesztésének vádjával halálra ítélt Dolet életrajzához lásd Copley, R.: *Étienne Dolet, le martyr de la Renaissance*. Paris. 1886.; Doven, O.: *Étienne Dolet. Ses opinions religieuses*. Bull. Soc. Hist. Prot. 30 (1881) 337—355., 385—408.

⁶⁶ Verancsics Antal összes munkái. Kiad. Szalay L. Bp. 1865. 7. 30.

⁶⁷ „seges nulla est sine malo loligine” (*I.m.* 26.)

mondást abszolútizálva minden kritikát elutasítana: „Apellis pictoris instar non fecimus, qui emendanda tabellas suas in publicum proponebat audiebatque et vulgares patienter, soli sutori indignatus, qui ultra crepidem sapere voluerat.”⁶⁸ Verancsics itt Erasmus⁶⁹ Pliniuson⁷⁰ nyugvó közmondását, a „ne sutor u'tra crepidam”-ot épített levelébe. A közmondás felhasználása márcsak azért is találó, mert a példa (Apellész) és a címzett (Dániel) egyaránt festő.

Három nappal későbbi, Petri Mihályhoz írott levelébe⁷¹ ismét közmondásokat sző. Ezúttal a „bovem ad ceroma” mondását magyarázza: „Is igitur mittit bovem ad ceroma, qui stipitem philosophiam docet.” Majd ezzel egy másik közmondást is összekapcsol: „Huc pertinet: Opera et impensa periit. Oleum et operam perdidit.”⁷²

Erasmus és a stilisztikai eszményét képviselő Luk'ánosoz kapcsán érdekes, köztes álláspontot foglal el Zsámboky János. Kilehetne deríteni, hogy volt-e, s ha igen mekkora szerepe volt az általa először 1550-ben kiadott Luk'ánosoz *Opera omnia*-ának⁷³ abban, hogy ugyanekkor a Verancsics is tervbe vegye: Luk'ánosoz modorában ír majd. Az inspiráló szerep nem kizárt. Zsámboky 1563-as Luk'ánosozkiadása előtt rövid ismertetések és ajánlóversek foglalkoznak a későantik szerző és Erasmus stílusának jellemzőivel. Az esztétikai érzék megbomlására szemléletes példa, hogy ezek egymásnak is ellentmondóan értékelik a luk'ánosoz-i stílust. Gilbertus Cognatus Nazarenus az *Elogia Luciani*-ban Luk'ánoszt ázsiai stílusú, dagályos írónak tartja. Ez azonban nála érdem: „Eius (sc. Luciani) verba sunt tersa, et phrasis dilucida. Asianus est, uerborum apparatus instructus ac tumens: sermonis Latini non imperitus.” Egy ugyanítt szereplő ismeretlen így ítél:⁷⁴ „Est in hoc autore summa linguae Graecae proprietas, et Atticisimi exquisita observatio...(...) Quam aliud agit...quam linguam docet Graecorum et Atticorum?”⁷⁵ E szerző számára is exemplumot jelent Luk'ánosoz, akinek stílusát maguk elé tűzhetik követésre az ékesszólás tanulmányozói. Levinus Linius *Elogiája* már nem vesződik a főleg értelemre ható atticizmus, illetve a kiváltképpen érzelmi effektusokat alkalmazó ázsianizmus egymással ellentétes stílusfogalmának egyeztetésével. Helyettük az „erasmus-i élcesség” jelszavát foglalja versebe: „Vellet Erasmiaco Musa lepore loqui.”⁷⁶

Azt mondtuk, köztes álláspontot képvisel Zsámboky Erasmus és Luk'ánosoz kérdésében. Védi őket, de polemizál is velük. A *De imitatione ciceroniana* első, 1561-es párizsi kiadásátan még arról írt, hogy Erasmus senkit sem szándékozott a maga „megszekott, lágy, kőnyved, magától folyó, tármire alkalmazható és igazítható” stílusával eltántorítani Cicerótól.⁷⁷ Ám ha valaki, hát akkor a több mint két évtizedig peregrináló Zsámboky igazán jól figyelemmel kísérhette Erasmus Nyugat-Európában kibontakozó hatását. Így aztán két évvel később tapasztalta is, hogy Belgiumban bizony sok helyütt már szemteállítják Erasmus és Cicero stílusát.

⁶⁸ I. m. 26—27.

⁶⁹ Erasmus R.: *Adagiorum chiliades* I. 6, 16. Ed.: Th. Payr. Darmstadt, 1972. 412—413.

⁷⁰ Plinius: *Hist. nat.* 35, (10), 84 sp.

⁷¹ *Verancsics levele Petri Mihályhoz. Verancsics Antal összes munkái. Kiad.* Szalay L. Bp. 1865. 7. 28—29.

⁷² Vö. Erasmus R.: *Adagiorum chiliades quattuor. Opera omnia.* Basileae. 1540. 150.

⁷³ Zsámboky J.: *Luciani opera scholis (!) artificij notatione.* Argentorati. 1550. RMK III. 391.

⁷⁴ Zsámboky J.: *Λογισμὸν Ἄνακτα* Basileae. 1563. RMK III. 504. a 6^a.

⁷⁵ I. m. a 8^b.

⁷⁶ I. m. β2^b.

⁷⁷ „Verum sua contentus natura et assuefacto stilo, leni, facili, sponteque eo fluenti, ad quaevis flexibili, et commutabili, non tam alios suo Ciceroniano abducere, quam profligatis, et conculcatis philosophiae ac religionis studiis, ecclesiaeque labanti ut succurreret, ingenio se admonuit.” (*De imitatione*² 47^a.)

⁷⁸ Zsámboky J.; *De imitatione ciceroniana.* Antverpiae. 1563. RMK III. 503. F V^b—F VI^a.

A jelenséget tapasztalva figyemeztet is az ebből eredő veszélyekre: „Sed vereor vt videant miliora (!), eaque fit caussa, ut in Belgicis scholis nonnulli Erasmus Ciceroni opponant: quibus iudicium non auferam, modo Erasmo quaedam elegantius perpolitant, nec, dum fingunt Ciceronem mancum esse, ipsi Latinam linguam novis suis vocabulis augere, vel obscurare audeant.”⁷⁸

Zsámboky ekkor már látja az Erasmust Cicero fölé helyező álláspont árnyoldalait. Látja, hogy Erasmus követői mesterükre hivatkozva nem dolgozzák ki eléggé írásukat és amikor azt hirdetik, hogy Cicero utánzása nem alkalmas minden téma megírására, ezzel együtt *elhajítják a mértéket* és válogatás nélkül nyúlnak a neologizmusokhoz.

A közmondásszerű, velősen tömör stílus magyarországi alkalmazását tanúsítja Stöckel Lénárt posthumus műve, az *Apophtegmata*⁷⁹ kiadása. A Stöckel örökösei által megjelentetett mű előszavából arról értesülünk, hogy maga Horatius is átvette ezt a stílust, amennyiben Iszokrátesz velős mondásait utánozta.⁸⁰ Stöckel utódai tudósítanak arról is, hogy apjuk a tanulóifjúság és a latinul nem tudó gazdák (oeconomi) szellemi szintjének megfelelően értelmezte a szállóigéket, ezért nem mindenhol követte az erasmus-i fennköltséget (sublimitatem styli Erasmici).⁸¹

Ismeretes, hogy Erasmus hatása érik be a század végén Baranyai Decsi János *Adagiáiban*. Nem hangsúlyozták viszont, hogy ugyancsak ő az, aki már a közmondások mérsékelt használatára is int. Elmondja, hogy ezekkel úgy kell élni, mint a mézzel. Ha csak kóstolgatja, ízlelgeti az ember, akkor kellemes érzést kelt, de ha teleeszi vele magát megcsömörlik tőle. „Danda igitur est opera, ut paroemiis tempestive utamur, nec quicquam hic affectare deprehendamur. Ut enim non mediocris artificii est, Gemmulam aut Adamantem palae annuli includere: ita non exigui ingenii est paroemium decenter orationi inserere.”⁸²

Erasmus *Ciceronianusa* a keresztény és pogány humanizmus stilisztikai problémáinak felvetésén kívül más tekintetben is mérföldkönek számít a XVI. század irodalmában: a stilisztikai purizmus neveltségessé tételével szabaddá tette az utat az egyéni stílusok érvényesülése előtt. Nagyrészt a *Ciceronianus*nak és a nyomában keletkező vitáknak tulajdonítható, hogy kialakul egy szabadabb imitációs álláspont, mely egyetlen auktor utánzása helyett az alkotó személyiségének leginkább megfelelő szerző(k) imitálását tartja az író feladatának.

Ez az álláspont érhető tetten Verancsics Antal levélgyűjteményének — feltehetően bevezetőül szánt — egyik darabjában. Az 1538. februárjában írt levélben Verancsics az antik szerzők imitálásának kilátástalan vállalkozásától ír:⁸³ „Sok embernek megadatott ugyanis, hogy utánzás segítségével megközelítsék Cicerót, Sallustius, Caesárt, Liviust, felérni és meghaladni azonban — mindmáig senki sem tudta őket. Ha ezután a mi leveleinkből is hiányoznának a megkülönböztető jegyek, és se cicerói, se pliniuszi illatot nem lehelnének, szeretném, ha ezt a különböző tehetségeknek tulajdonítanád és úgy tekintened őket, mint amelyik mindegyike szellemének lehető-

⁷⁹ Stöckel L.: *Apophtegmata*. s. I. 1570. RMK III. 607.

⁸⁰ „Horatius videtur etiam imitatus esse Apophtegma Isocratis.” *I. m. A IIII^b—A V^a.*

⁸¹ *I. m. A VI^a—A VI^b.*

⁸² Baranyai Decsi J.: *Adagia*. Bartphae. 1598. RMK I. 298. Előszó.

⁸³ „Imitatione autem Ciceronem, Sallustium, Caesarem, Livium accedere multis datum, assequi et evadere adhuc nemini. Porro sic haec nostrae quoque epistolae si suis naevis laboraverint, nec Ciceronianam aut Plinianam redolebunt fragrantiam, varietati ingeniorum ascribas velim, et eas alioqui pro genii sui conditione voluisse saltem Latine loqui, si nequiverint, existimato.” (Verancsics Antal összes munkái. Kiad. Szalay L., Wenczel G., 12. köt. Bp. 1875. 203.)

sége szerint, ha nem is maradéktalan sikerrel, de legalább latinul akart szólni.”⁸⁴

Verancsics Antal levelezését irodalomtörténeti kézikönyvünkben Varjas Béla úgy jellemzi, mint amely „a szigorúbb antik eszményektől ugyan erősen elhajló, de annál szabadabban csapongó.”⁸⁵ Varjas kitűnően érzett rá a stílusjellegére. Verancsics ugyanis egyrészt feltehetően követi a latinra fordított Lukiánoszt, másrészt viszont bizonyíthatóan él az ugyancsak Erasmus által ajánlott közmondások stílusélenkítő eszközével. Fentebb idézett levele arról tanúskodik, hogy rég időszerűtlenné lett célkitűzést követ az, aki egy-egy antik íróval kél versenyre. Egyetlen antik író stílusát sem lehet tökéletesen elsajátítani, nemhogy meghaladni. Ehelyett a nyelvi tisztaság lehetséges megőrzésével a levelek sajátos szellemére kell inkább ügyelni. Ez a szellem pedig a levélíró sajátos, lelki alkatának tükrö.

És pontosan ez az, amit Erasmus is tanácsol követőinek: „...nec oratio tua cento quispiam videatur aut opus musaicum, sed spirans imago tui pectoris.”⁸⁶ Vagyis, hogy a szövektől ne különböző írók utánzásából összefűtözött vagy mozaikszerűen összeálló mű legyen, hanem olyan alkotás, mely létrehozójának egyéniségét mutatja meg. Ez az *eredetiség* irányába mutató gondolat teljesebben ki majd néhány évtizeddel később a XVI. század európai szinten is jelentős, magyar irodalomkritikusa, Zsámboky János munkásságában.

Imre Téglásy

DER LATEINISCHE PURISMUS. CHRISTLICHER ODER HEIDNISCHER HUMANISMUS?

Im Aufsatz wird jene Frage behandelt, die vom Ende des 16. Jh.-s in den Kontroversen der Humanisten mit grossem Gewicht zur Sprache gekommen ist: die Frage der Imitation von Cicero. Nach der Darlegung der durch die moderne Forschung gründlich gewerteten Hauptzüge der Kontroversen wird hier auf eine auch für die ungarische Forschung unbekannt Episode hingewiesen: dem Verfasser nach wird in einem Brief eines ungarischen Humanisten, Verancsics Antal, (1504—1573) die Briefsammlung von Aonio Paleario im Geiste Erasmus kritisiert.

⁸⁴ *Verancsics Antal fivérének Verancsics Mihálynak.* Ford. Téglásy Imre., Csetri L.—Tarnai A.: i. m.

⁸⁵ *A magyar irodalom története 1600-ig.* Szerk. Klaniczay T. Bp. 1964. 283.

⁸⁶ *Erasmus (Payr).* 334.